

БОТАНІКА

УДК 502.72 (477.84) (09)

М.М. БАРНА

Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка
вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, 46027

ГОЛИЦЬКИЙ БІОСТАЦІОНАР ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА: ІСТОРІЯ, НАУКОВА ТА АВЧАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Ключові слова: Червона книга України, Голиця, біостаціонар, ботаніко-ентомологічний заказник, флора, рідкісні, ендемічні, реліктові види рослин

Ідея створення біологічного стаціонару започаткована в Тернопільському державному педагогічному інституті, але вона була реалізована лише тоді, коли йому було надано статус університету та четвертий рівень акредитації. Історія її втілення пройшла три етапи: науковий, нормативно-правовий та створення навчально – матеріальної бази.

Науковий етап створення біологічного стаціонару

Все розпочалось з того, що в кінці серпня 1979 р. великий природолюб і прекрасний знавець флори і фауни Поділля, колишній начальник відділу природно – заповідного фонду Державного управління охорони навколишнього природного середовища Мінприроди України по Тернопільській області Микола Петрович Чайковський [9] при дослідженні гори Голиці, що в Бережанському районі серед багаторічного травостою виявив природне місцезростання відкасника татарниколистого (*Carlina onopordifolia* Bess. ex Szaf., Kulcz. et Pawl.), занесеного до Червоної книги України [10]. Водночас він виявив ряд рідкісних, ендемічних і реліктових видів таких як відкасник осотовидний (*Carlina cirsioides* Klok.), півники угорські (*Iris hungarica* Waldst. et Kit.), сон великий (*Pulsatilla grandis* Wend.), ковила найкрасивіша (*Stipa pulcherrima* C. Koch), льон жовтий (*Linum flavum* L.), лілія лісова (*Lilium martagon* L.), горицвіт весняний (*Adonis vernalis* L.), декілька видів роду волошка (*Centaurea* L.) та інші [9].

Дослідження рослинності гори Голиця, проведені доктором біологічних наук, завідувачем відділу флори і систематики рослин Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН України, професором Б. В. Заверухою дозволили встановити, що на відносно невеликій території (60 га) зростає понад 300 видів судинних рослин [2]. Окрім того, дослідження видового складу Голицького ботанічного заказника, проведені С. В. Зелінкою [5], С. В. Зелінкою, М. М. Барною, Н. Д. Шанайдою [7] С. В. Зелінкою, М. М. Барною, Н. Д. Шанайдою, В. М. Черняком, М. І. Адамів [6] та ін. підтвердили дані Б. В. Заверухи [2] і значно розширили список рослин. За літературними та нашими даними на горі Голиця зростають види судинних рослин, зокрема: жовтозілля Бессера (*Senecio besseranus* Minder.), конюшина блідо-жовта (*Trifolium ochroleucom* Hunds.), конюшина паннонська (*T. pannonicum* Jacq.), конюшина середня (*T. medium* L.), конюшина червонувата (*T. rubens* L.), конюшина альпійська (*T. alpestre* L.), конюшина гірська (*T. montanum* L.), гвоздика польська (*Dianthus polonicus* Lapal.), гвоздика

перетинчаста (*D. membranacens* Borb.), гвоздика картузіанська (*D. cartusianorum* L.), гвоздика армерійовидна (*D. armeria* L.), гвоздика дельтоподібна (*D. deltoides* L.), герань лісова (*Geranium sylvaticum* L.), шавлія лучна (*Salvia pratensis* L.), волошка паннонська (*Centaurea pannonica* (Heuff.) Simonk.), волошка лучна (*C. jacea* L.), волошка фригійська (*C. phrygia* L.), волошка скабіозовидна (*C. scabiosa* L.), волошка пряма (*C.*), волошка рейнська (*C. rhenana* Boreau), волошка тернопільська (*C. ternopoliensis* Dobroc.), лазурник трилопатеувий (*Laser trilobum* (L.) Borkh.) та ін.

Проаналізувавши стан зростання та трапляння рідкісних, ендемічних і реліктових видів рослин на відносно невеликій території гори Голиці (60 га), стан охорони та природокористування рослинними ресурсами (випасання худоби, спонтанне сінокосіння тощо), М. П. Чайковський підготував відповідні матеріали, на підставі яких Постановою Ради Міністрів УРСР від 16 грудня 1982 року № 617 Голиці був наданий статус державного ботанічного заказника республіканського значення. Проте, в подальшому, незважаючи на те, що Голиця набула природоохоронний статус, у 1993-1994 рр. стан охорони рідкісних рослин дещо погіршився [9]. Тоді постало питання про передачу Голицького ботаніко-ентомологічного заказника загальнодержавного значення під охорону та землекористування Тернопільському державному педагогічному університету (фото). За згодою правління колгоспу ім. Б. Хмельницького, рішення Підвисоцької сільської Ради та обласного Держуправління Мінприроди України було оформлено «Охоронне зобов'язання № 5 від 1 червня 1994 р.» , яке підписали від Держуправління — М. П. Чайковський, а від Тернопільського педуніверситету — ректор В. П. Кравець.

Провівши аналіз наукових джерел, в яких наведені дані з видового складу, морфології рослин і флори гори Голиці, ми дійшли висновку, що тут зростає близько 300 видів судинних рослин, з яких понад 30 видів занесено до Червоної книги України [3, 4, 6, 7, 8, 11, 12]. Щоб усвідомити унікальність та багатство видового складу рослин цього невеликого куточка живої природи доцільно навести дані Б. В. Заверухи з його наукової праці [2]: «...Один квадратний метр такої лучно – степової ділянки має найбагатше видове насичення серед усіх рослинних угруповань світу. Це унікальні утворення природи. Саме тому ці ділянки мають велику наукову цінність як полігон для поглибленого вивчення особливостей співжиття великої кількості видів рослин. Зрештою це й модель для майбутнього створення багатовидових, гармонійних культурних агроценозів з високою продуктивністю. ... На Україні таке багатство трав більше нігде не зустрічається. Серед них чимало рідкісних, які підлягають охороні. ... Перед нами — справжнє ботанічне диво, вельми оригінальний та рідкісний вид нашої флори — відкаслик татарниколистий, занесений на сторінки Червоної книги СРСР та УРСР. Це релікт нашої флори, своєрідна жива викопна рослина, яка збереглася до наших часів з прадавніх геологічних епох» (рис. 1).

Рис.1. Відкаслик татарниколистий (*Carlina onopordifolia*) на горі Голиця

Тому цей унікальний куточок живої природи постійно привертає до себе увагу ботаніків різних галузей, зокрема систематиків, флористів, морфологів, карпологів, цитоембріологів, а також генетиків, селекціонерів та працівників охорони природи та навколишнього природного середовища.

Педагогічний університет, одержавши цінний ботаніко – зоологічний об'єкт, з 1994 р. на його території розпочав активні наукові дослідження рослинності, флори, фауни та геоекології Голицького заказника. До цих досліджень були залучені викладачі та аспіранти чотирьох кафедр університету, зокрема кафедри ботаніки (доцент М. М. Барна, ст. викладач С. В. Зелінка, асистент Н. Д. Шанайда та аспірант заочної форми навчання М. І. Адамів), кафедри зоології (завідувач кафедри зоології, доцент Б. Р. Пилявський, доцент С. С. Подобівський), кафедри методики викладання біології (доцент В. М. Черняк), кафедри фізичної географії (доцент Л. П. Царик, викладач М. В. Питуляк). За період з 1994 по 2008 рр. було опубліковано монографію, близько 30 наукових публікацій (статей, тез доповідей), виконано і захищено кілька дипломних і магістерських робіт та кандидатську дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук за спеціальністю 03.00.07 – екологія (Н. О. Лісова). У 1997 р. за авторським колективом М. М. Барна, Л. П. Царик, В. М. Черняк, С. В. Зелінка, Б. Р. Пилявський, М. В. Питуляк, С. С. Подобівський, Н. Д. Шанайда, М. І. Адамів була опублікована монографія «Голицький ботаніко – ентомологічний заказник загальнодержавного значення». У монографії викладені результати досліджень геологічної будови, кліматичних, гідрологічних особливостей, ґрунтів, флори і фауни, міститься перелік видів рослин і тварин, подано історію наукових досліджень Голицького заказника [1]. Доцільно зауважити, що у 1997 р. в університеті було засноване фахове наукове видання ВАК України «Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Біологія», в першому номері якого група ботаніків опублікувала результати досліджень насінневої продуктивності *Dictamnus albus* L. в умовах Голицького ботаніко – ентомологічного заказника [7]. Так поступово вирішувалося питання про створення наукової бази майбутнього біологічного стаціонару університету.

Нормативно-правовий етап створення біологічного стаціонару.

За клопотанням ректорату Тернопільського державного педагогічного університету Тернопільська дистанція електропостачання передала на баланс педуніверситету житловий будинок з господарськими приміщеннями (фото). Маючи у своєму користуванні Голицький ботаніко – ентомологічний заказник загальнодержавного значення (Охоронне зобов'язання № 5 від 01.06. 1994 р.) та на балансі житловий будинок з господарськими приміщеннями ректорат Тернопільського державного педагогічного університету звернувся до Міністерства освіти України з клопотанням про створення Голицького біостаціонару як підрозділу університету для проведення наукових досліджень та навчально – польових практик студентів. Переконалим аргументом окрім вищенаведеного при створенні біостаціонару наводилося те, що з місцезонашуванням заказника (с. Гутисько Бережанського району) є міжобласне автомобільне сполучення (75 км від м. Тернополя) та сполучення залізничним транспортом (рис. 2).

13 квітня 1998 р. був виданий наказ МО України № 136, в якому зазначено, зважаючи на те, що Держуправління Мінприроди України по Тернопільській області передано Тернопільському педуніверситету під охорону та землекористування заповідний об'єкт — Голицький ботаніко – ентомологічний заказник загальнодержавного значення, а Тернопільською дистанцією електропостачання — житловий будинок з господарськими приміщеннями та враховуючи клопотання ректорату Тернопільського педуніверситету імені Володимира Гнатюка створити Голицький біостаціонар Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка як структурний підрозділ університету.

Рис. 2. Зупинка на залізничній колії в селі Гутисько

Відповідно до наказу МО України 30. 04. 1998 р. був виданий наказ Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка № 46, згідно з яким створений Голицький біостаніонар як структурний підрозділ університету. Цим же наказом затверджений штатний розпис біостаніонару у складі: зав. біостаніонару (матеріально відповідальна особа), технічний працівник, сторож. Декана хіміко – біологічного факультету зобов'язано забезпечити організацію наукової та навчальної роботи біостаніонару. Так, з 1998 р. почав функціонувати новий підрозділ університету — Голицький біостаніонар (рис. 3).

Рис. 3. Голицький біостаніонар університету

Етап створення навчально – матеріальної бази біостаніонару

Одержавши на баланс університету житловий будинок (без вікон і дверей) з господарськими приміщеннями, постало питання про необхідність проведення ремонту житлового будинку, щоб уже в 1998 р. можна було на базі біостаніонару провести навчально – польові практики студентів з ботаніки та зоології. Необхідно належне віддати ректорату університету на чолі з її ректором професором В. П. Кравцем, який з розумінням віднісся до порушеного питання. Для цього була організована поїздка членів ректорату на новостворений Голицький біостаніонар. На місці було вирішено, що в першу чергу ремонтувати: поставити двері, заскрити вікна, вимурувати кафельні печі, відремонтувати підвальні приміщення для зберігання продуктів тощо. Не можу не відмітити спонсорську допомогу голови Підвисоцької сільської Ради Й. М. Мартинюка, котрий взявся за проведення цього досить широкопланового ремонту. Водночас інші спонсори з Івано – Франківщини проводили облаштування спальних

ЗМІСТ

кімнат для студентів та кімнати для викладачів, які виїжджають на навчально – польові практики (рис. 4; рис. 5).

Рис. 4. Спальні кімнати для студентів

Рис. 5. Кімната для викладачів

До початку літнього сезону основні планові роботи були завершені. В спальні кімнати були завезені ліжка, матраци, постільна білизна тощо. В червні 1998 р. студенти другого курсу хіміко – біологічного факультету по 25 чоловік на один заїзд за відповідним графіком вперше виїхали на Голицький біостаніонар на навчально – польові практики з ботаніки та зоології.

У 1998 – 1999 н. р. в господарському приміщенні була облаштована студентська їдальня, до якої підведено газ та водогін, що дозволило організувати триразове харчування студентів гарячою їжею. Згодом з'ясувалося, що спальних кімнат для розміщення студентів двох академічних груп недостатньо. Ректоратом було прийняте рішення про будівництво на території біостаніонару спального корпусу на 25 місць.

5-6 червня 1999 р. з ініціативи голови Тернопільського обласного товариства “Лемківщина” Ігоря Дуди в с. Гутисько Бережанського району, де багато проживає переселенців з Польщі і де знаходиться біостаніонар університету, був проведений Перший Крайовий Фестиваль лемківської культури. На окраїні села Гутисько за рахунок спонсорської

допомоги Підвисоцького кам'яного кар'єру була облаштована накрита сцена для виступів колективів художньої самодіяльності. Сцена була зроблена у вигляді гуцульського будинку з добротними балками, дерев'яними стінами, підлогою, накрита шиферними листами. Для стеження за порядком на біостаціонарі (для гостей фестивалю навіть були виділені спальні кімнати) виїхали працівники університету: проректор з навчальної роботи професор В.В.Грубінко, проректор з адміністративно-господарської частини Б.С.Голіншак, декан хіміко-біологічного факультету професор М.М.Барна, завідувач кафедри зоології доцент Б.Р.Пилявський. Під час фестивалю були налагоджені стосунки з керівництвом Підвисоцького кам'яного кар'єру, на балансі якого рахувалася сцена – будинок, щодо його продажу університету. Після домовленостей за незначну суму університет придбав цю будівлю. Спонсори із кам'яного кар'єру допомогли демонтувати сцену і на території біля будинку стаціонару звести будинок, в якому був облаштований спальний корпус біостаціонару на 25 ліжок (рис.6).

Рис. 6. Спальний корпус біостаціонару

Спонсори із Бережанського мисливського держлісгоспу (головний лісничий А. В. Кулик) допомогли покласти відмостку навколо спорудженого будинку, викласти підлогу із плитки в їдальні, відремонтувати навчальну кімнату для групових та індивідуальних занять і самостійної роботи студентів (фото), провести благоустрій території тощо. Звичайно, що фізичні роботи виконували студенти з викладачами у вільний від навчально-польової практики час.

До створення біостаціонару та й упродовж кількох років його функціонування зупинка пасажирського потяга в с. Гутисько була на відстані 3 – х км від біостаціонару і студентам було дуже незручно добиратися з речами до біостаціонару, особливо вночі. Тоді деканат хіміко – біологічного факультету звернувся до ректора університету професора В.П.Кравця про порушення клопотання перед управлінням Львівської залізниці щодо встановлення нової зупинки пасажирського потяга в центрі села Гутисько. Ректорат звернувся з таким листом на ім'я начальника управління, проте вирішення цього питання було не із легких, оскільки згідно існуючого положення на Укрзалізниці, нову зупинку можна встановлювати на відстані не менше, ніж 3 км від існуючої та й ділянку необхідно вибрати в такому місці, щоб зупинку можна було облаштувати по обидва боки залізничної колії. У вирішенні цього питання дуже допоміг начальник Тернопільського відділення Львівської залізниці п. М.І.Гавура, який безпосередньо виїжджав в Гутисько, щоб вибрати місце під майбутню зупинку. Таким місцем виявилася ділянка залізничної колії безпосередньо біля будинку біостаціонару (рис.2). Студентам про це постійно розповідають викладачі, котрі добре пам'ятають шлях по шпалах, що вони долали разом зі студентами, добираючись до біостаціонару. Студенти дуже вдячні за

те, що зупинку встановлено біля корпусу біостаніонару. Це дуже зручно, оскільки не треба 3 км долати пішком, щоб добратися до біостаніонару.

Організація і проведення навчально – польових практик

Необхідно зазначити, що вже протягом кількох останніх років студенти не збирають рослин та не виловлюють комах для виговлення гербаріїв та колекцій. Проведення навчально – польових практик з ботаніки та зоології організовано таким чином, що студенти ще до початку екскурсій в природу спочатку за ілюстративним матеріалом (фотоальбомами, виготовленими на основі натурних фотознімків) вивчають представників рослинного та тваринного світу, що зростають та трапляються на території Голицького ботаніко – ентомологічного заказника. Відтак вже безпосередньо в природі вивчають тих чи інших представників Царства Рослини та Царства Тварини і проводять над ними спостереження або дослідження. Весь зібраний матеріал (журнал спостережень, статистичні дані, натурні фотознімки тощо) студенти використовують в процесі камеральної обробки і на підставі цього пишуть звіти та захищають їх на підсумковій конференції навчально – польової практики з ботаніки або з зоології. Така організація проведення навчально – польових практик сприяє глибшому засвоєнню навчального матеріалу та збереженню рослинного і тваринного світу.

Отже, в подальшому, з'ясувавши деякі питання щодо особливостей морфології квітки ентомофільних рослин, вегетативного та репродуктивного розмноження видів цього унікального заказника можна буде встановити певні закономірності міжвидової взаємодії різних в генотипічному та фенотипічному відношеннях судинних рослин, їх приуроченість до сукупного зростання на відносно невеликій території та розробити конкретні заходи щодо збереження і поширення червонокнижних рослин. Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що Голицький біостаніонар є надійною науковою базою для проведення різнопланових як фундаментальних, так і прикладних ботанічних досліджень та начально – польових практики студентів з ботаніки та зоології. Тому на його базі можуть проводити свої дослідження наукові співробітники, магістранти та аспіранти, що завершуватимуться як науковими статтями або тезами доповідей на наукових конференціях, так і дипломними, магістерськими роботами або кандидатськими дисертаціями та монографіями з різних питань біологічної науки.

1. *Голицький ботаніко – ентомологічний заказник загально – державного значення* / Барна М. М., Царик Л. П., Черняк В. М., Зелінка С. В., Пилявський Б. Р., Питуляк М. В., Подобівський С. С., Шанайда Н. Д., Адамів М. І. — Тернопіль: Лілея, 1997. — 164 с.
2. *Заверуха Б. В.* Квітотрайфа Голиця // *Рідна природа*. — 1988. — № 3. — С. 33-34.
3. *Заверуха Б. В.* Нові дані до хорології та фітоценотичної приуроченості рідкісного реліктового виду *Carlina onopordifolia* Bess. ex Szafer, Kulcz. et Pawl. // *Укр. ботан. журн.* — 1981. — Т. 38, № 2. — С. 49–52, 57.
4. *Заверуха Б. В.* Флора Вольно-Подолни и ее генезис. — Киев: Наук. думка, 1985. — 192 с.
5. *Зелінка С. В.* Види рослин Тернопільської області, які занесені до «Червоної книги України» // *Основи екології: навчальні матеріали на допомогу учням загальноосвітніх шкіл, вчителям екології, студентам природничого факультету* / За ред. В. М. Черняка. — Тернопіль, 1994. — С. 84–96.
6. *Онтогенез та вікова структура популяції *Dictamnus albus* L. в умовах Голицького ботаніко-ентомологічного заказника* / Шанайда Н. Д., Зелінка С. В., Барна М. М., Черняк В. М., Шанайди М. І. // *Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун – ту ім. Володимира Гнатюка. Серія 4: Біол.* — 1998. — № 2 (4). — С. 26 – 30.
7. *Охорона генофонду флори і рослинності Голицького державного ботаніко-ентомологічного заказника на Тернопільщині* / Зелінка С. В., Барна М. М., Шанайда Н. Д., Черняк В. М., Адамів М. І. // *Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун ту: Серія: біол., хім. пед.* – Тернопіль, 1994. – Випуск I. – С. 68 – 70.
8. *Феноритмика та насінна продуктивність *Dictamnus albus* L. в умовах Голицького ботаніко-ентомологічного заказника (Тернопільська область)* / Н. Д. Шанайда, М. І. Адамів, С. В. Зелінка, В. М. Черняк // *Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту. Серія 4: Біол.* – 1997. – № 1. – С. 19 – 21.
9. *Чайковський М.П.* Вступ // *Голицький ботаніко-ентомологічний заказник загальнодержавного значення* / Барна М. М., Царик Л. П., Черняк В. М., Зелінка С. В., Пилявський Б. Р., Питуляк М. В., Подобівський С. С., Шанайда Н. Д., Адамів М. І. — Тернопіль: Лілея. — С. 4– 6.

10. *Червона книга України. Рослинний світ* / Редкол.: Ю. Р. Шеляг-Сосонко (відпов. ред.) та ін. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1996. — 608 с.
11. *Wierdak Sz. O rzadkich roslinach z Opola* // *Kosmos A.* — 1923. — 48. — S. 245 — 253.
12. *Wierdak Sz. Zapiski florystyczne z Opola* // *Ibid.* — 1926. — 51. — S. 55 — 74.

M.M. Barna

Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University, Ukraine

GOLICKIY PERMANENT BIOTESTABLISHMENT OF TERNOPOL'SKOGO OF NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY TO THE NAME OF VLADIMIR GNATYUKA: HISTORY, SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL ACTIVITY

History of creation is exposed, to scientific and educational activity of Golickogo of permanent biotestablishment of TNPU of the name of Vladimir Gnatyuk. Three stages are selected in creation of permanent biotestablishment: scientific stage, normatively-legal stage and stage of creation of educational-financial base.

Рекомендує до друку
В.В. Грубінко

Надійшла 30.04.2008

УДК 581.55(477.82)

В.В. ОЛЕШКО

Національний ботанічний сад ім. М. М. Гришка НАН України
вул. Тімірязєвська,1, Київ, 01014

РОСЛИННІСТЬ КОВЕЛЬСЬКО - САРНЕНСЬКОГО ГЕОБОТАНІЧНОГО ОКРУГУ (ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ)

Ключові слова: рослинність, рослинні угруповання, антропогенний фактор

Під дією різних форм діяльності людини відбувається порушення цілісності і єдності рослинного покриву. Наслідком цього є фрагментація рослинності, в результаті чого спостерігається зменшення чисельності популяцій їх сталості та еволюційної здатності. Катастрофічна деградація рослинного покриву веде до погіршення екологічних умов і становить загрозу для людства. Збереження фітоценотичної різноманітності впливає з Конвенції про біорізноманітність (Ріо-де-Жанейро, 1992) і тому є найактуальнішою проблемою.

Матеріал і методи досліджень

Матеріалом для роботи послужила лісова рослинність Ковельсько-Сарненського геоботанічного округу (Волинська область), яку ми досліджували протягом 1993-2003 рр. Ботанічні дослідження провадилися за загально прийнятими методиками. Характеристика основних синтаксонів рослинності геоботанічного округу дана на основі домінантної класифікації рослинності, використаній в чотиритомному зведенні "Рослинність УРСР" [1968, 1969, 1971, 1973].

Результати досліджень та їх обговорення

Волинська область знаходиться у північно-західній частині України. На заході межує з Польщею, на півночі—з Білоруссю, на сході і півдні—з Рівненською та Львівською областями. Орографічно вона поділяється на дві частини—Поліську і Лісостепову. Перша виражена слабо-горбистою Волинською акумулятивною рівниною, до складу якої входять Верхньо-Прип'ятська низовина (частина Поліської), Волинське моренне пасмо і Турійська денудаційна рівнина. Другу частину займає Волинська лісова (ерозійна) височина